

Idegen nyelv, anyanyelv, nyelvi öntudat I.

Megértés vagy felismerés?

[...] A beszélő szubjektum tudatában a nyelv soha nem normatíve azonos formák rendszere. A szóban forgó rendszer absztrakció — hatalmas erőfeszítések, továbbá egy specifikus megismerési és gyakorlati beállítódás gyümölcse. A nyelvi rendszer a nyelvvel vonatkozó reflexióból születik meg, ám e reflexió sosem a beszélő szubjektum reflexiója a saját nyelvére, és szerepe nem az, hogy közvetlenül visszahasson az adott egyén beszédjére.

Valójában ugyanis a beszélő tudata mindig arra a konkrét megnyilatkozásra állítódik be, amelyet éppen kimond. Neki mindössze annyi fontos, hogy a normatíve azonos formát (egyelőre megtartjuk ezt a fogalmat) valamely konkrét, adott kontextusban alkalmazza. Nem túlzottan törődik vele, hogy a forma, melyet használ, megfelel-e normatív meghatározásának, jobban érdekli az az új, konkrét jelentés, amit e forma az éppen adott kontextusban kifejezhet. A beszélőnek a nyelvi formából sosem az a leglényegesebb, ami minden esetben egyforma. Ő éppen ennek a fordítottjára helyezi a hangsúlyt: figyelmét a nyelvi formának azokra az oldalaira összpontosítja, amelyek segítségével e formát az adott konkrét szövegkörnyezetben játszhatja, forgathatja, amelyek tehát lehetővé teszik, hogy éppen a konkrét szövegkörnyezetben adekvát jelként használhassa.

Másképpen kifejezve: *a beszélő egyén tudatában a nyelvi forma nem megszilárdult, önmagával minden körülmények között azonos jelzés, hanem örökké változó, rugalmas jel.*

Másfelől a szubjektumnak beszéd közben figyelembe kell vennie az őt hallgató és megértő másik szubjektum nézőpontját. [...] Nem akkor értünk egy formát, ha ráismerünk, hanem csak akkor, ha megértjük, hogy mit jelent ebben vagy abban a konkrét kontextusban, milyen jelentést közöl az éppen adott megnyilatkozáson belül. Aki tehát egy formát meg akar érteni, annak arra kell irányulnia, ami alkalmazásának adott esetében a korábbiaktól eltér, nem pedig arra, ami ugyanolyan.

Más szóval: a befogadó, ha ugyanahhoz a nyelvközösséghez tartozik, mint a beszélő, az utóbbi által alkalmazott nyelvi formát szintén nem mozdulatlan, önmagával minden esetben azonos jelzésként, hanem változékony, rugalmas jelként kezeli.

A megértést véletlenül sem szabad összekevernünk a felismeréssel. Csupán jeleket érthetünk meg, a jelzéseket csak fölismerjük. A jelzés belsőleg megdermedt, egyedi dolog; valójában semmit nem helyettesít, semmit nem tükröz, semmit nem értelméz; technikai segédeszköz, szerszám, amellyel valamilyen (meghatározott és mozdulatlan) tárgyra vagy valamilyen (éppúgy meghatározott és mozdulatlan) aktusra ráismerhetünk. Semmi körülmények között nem tartozik bele az ideológiába, pusztán technikai mozzanat, a szó legtágabb értelmében vett termelési eszköz. Még távolabb esnek az ideológiától a reflexológiából ismert jelzések. Ezeknek már a termelési technikához sincs köztük: csak a kísérleti állapot szervezeteinek jelzései. Nem is jelzések voltaképp, mindössze sajátos ingerkeltők, amelyek csak a kísérletező ember kezében jelentenek termelési eszközt. Nem tekintethetjük egyébnek száználmas baklövésnél — és a mechanikus gondolkodás kiirihatatlan életerejének bizonyosságánál —, hogy egyesek ezekben a „jelzésekben” vélték fölfedezni a nyelv és az emberi pszichikum (a belső beszéd) megfejtésének a kulcsát.

Amíg egy nyelvi forma csak jelzés, és a megértő szubjektum is mint jelzésre ismer rá, addig számára tulajdonképpen nem nyelvi forma. Tiszta jelzések még a nyelvtanulás kezdeti fázisaiban sincsenek. A formák már itt is meghatározott kontextusba illeszkednek, amely — noha a jelzésszerűség mozzanata és a ráismerés mint vele korrelatív fogalom itt még fontos szerepet játszik — jellé minősíti őket.

A jelként fölfogott nyelvi forma konstitutív mozzanata ily módon nem a jelzés önmagával való azonossága, hanem a forma sajátos változékonyága; összhangban ezzel, a nyelvi forma megértésében sem az „ugyanazság” fölismerése a konstitutív mozzanat, hanem annak érzékelése, hogy miképpen mozog az adott nyelvi

forma az adott kontextusban, szituációban, a változás és keletkezés szakadatlan folyamatában. (Éppen az ilyen igazi értelemben vett megértés, a keletkezés megértése alkotja a választ, vagyis a beszédinterakció alapját. A megértés és a válasz között egyáltalán nem lehet merev határt vonni. Minden megértés egyszerismind válasz is, lévén hogy azt, amit megértett, új kontextusba, a válasz lehetséges kontextusába helyezi át.)

A mondottakból korántsem az következik, mintha szerintünk a nyelvben a jelzésnek, illetve a ráismerés korrelatív mozzanatának semmiféle szerepe nem volna. A nyelv tartalmazza mind a kettőt, de nem ezek konstituálják. A jelzés-szerű mozzanatok a nyelv megszűntetve megőrzi; a jelzést elnyeli a jel (vagyis a nyelv mint olyan új minősége). Az anyanyelvben, vagyis egy adott nyelvközösség tagjának nyelvi tudatában a jelzés, illetve a ráismerés, mint ilyen, dialektikusan megszűnik. Az idegen nyelv tanulása közben még fontos szerepet játszik a jelzés-szerűség és a ráismerés, még nem szívta őket teljesen föl a jel és a megértés; a nyelv ekkor még nem tökéletesen nyelv. A nyelv elsajátításának eszményi fokán a jelzés-szerűséget teljesen elnyeli a jelszerűség, a fölismerés abszolút mértékben beleoldódik a tiszta megértésbe. Bár helyes elméleti tudatosítás nélkül, de gyakorlatilag az általunk kifejtett álláspont az alapja az élő idegen nyelv valamennyi bevált tanítási módszerének. E módszereknek ugyanis az a lényegük, hogy a tanulót minden nyelvi formával csak konkrét helyzetben ismertessék meg. Például úgy tanítanak meg egy szót, hogy több különböző kontextust mutatnak be, ahol az szerepel. Ezzel szemben a kontextusból kiemelt, szótárfüzetbe bejegyzett és az anyanyelvi jelentésnek megfelelően begagolt szó jelzéssé válik, egységes dologi alakot ölt, és a tudatban közvetve jelenik meg, megértésének folyamatában pedig túlzottan fölerősödnek benne a felismerés mozzanatai.

Láthatatlan nyelvi normák

A beszélő és a megértő-hallgató nyelvi tudata ily módon az eleven nyelvhasználat folyamatában gyakorlatilag egyáltalán nem a normatívan azonos nyelvi formák absztrakt rendszerével, hanem az adott nyelvi forma lehetséges alkalmazási kontextusainak összességéeként fölfogott nyelv-beszéddel áll szemben. Az anyanyelv szava a beszélő tudatában sosem szótári szóként él, hanem olyan szóként, amely az adott nyelvközösség A, B, C stb. tagjának legkülönbözőbb megnyilatkozásaiban lehetséges, és amely végtelen számú saját megnyilatkozásban lehetséges. Ebből az állapottól a szót csak egy különleges, sajátos beállítódás ragadja ki és emeli át az adott nyelv lexikológiai rendszerének szavává — szótári szóvá. Éppen ezért a nyelvközösség tagja normális körülmények között soha nem is érzi úgy, hogy áthághatatlan nyelvi normák kötik gúzsba. A nyelvi forma normatív jelentése csak ritkán, bizonyos konfliktushelyzetekben aktualizálódik, amelyek azonban az élőbeszédre nem jellemzők (a mai ember szinte kizárólag az írott beszédben ütközik beléjük).

A beszélők tudatában beszéd közben a nyelvi forma, mint olyan, és általában a nyelv, mint olyan, voltaképp egyáltalán nem játszik szerepet. A beszélő számára ugyanis a nyelvi forma mindig csak bizonyos megnyilatkozások kontextusában van adva, ebből viszont az következik, hogy csupán bizonyos ideológiai kontextusban él. Valójában soha nem szavakat mondunk és hallunk, hanem valamilyen igazságot vagy hazugságot, jót vagy rosszat, lényegest vagy csip-csup apróságot, kellemest vagy kellemetlent stb. *A szó mindig ideológiai vagy élettartalmakkal és -jelentésekkel van telítve.* Amikor valamit megértünk, éppen ezeket a tartalmakat értjük meg, amikor valamire válaszolunk, akkor mindig bizonyos, bennünket eszmeileg vagy életgyakorlatunkban érintő jelentésekre adunk választ.

A szabályosság kritériumát a megnyilatkozással szemben csak bizonyos nem normális, különleges esetekben (például nyelvtanulás közben) alkalmazzuk. Normális körülmények között a nyelvhelyesség kritériumát egy tisztán ideológiai kritérium nyeli el: a megnyilatkozás nyelvi helyességének kérdése föloldódik abban a kérdésben, hogy a megnyilatkozás igaz-e vagy hamis, költői-e vagy száraz stb.

A nyelvet a reális beszédgyakorlatban éppen ezért lehetetlen elkülöníteni ideológiai vagy gyakorlati, életbeli tartalmától. Újfent csak egy különleges — korántsem a beszélő tudatának céljaiban megalapozott — beállítódás vonatkoztatja el és választja külön ideológiai és életgyakorlaton belüli tartalmától.

Ha elvű emeljük ezt az absztrakt elkülönítést, ha az ideológiai tartalmaitól elvonatotott nyelvi formát szubsztancializáljuk, akkor a nyelvbeszédet konstituáló jel helyett ismét a jelzésnél kötöttünk ki. [...]

A normative azonos formák rendszereként felfogott nyelv ezért nem lehet a nyelv valóságos létezési módja. A beszélő tudatának valósága, a nyelvi interakciók valósága nem magyarázza közvetlenül ezt a nyelvi rendszert.

Mi hát akkor a nyelvi rendszer?

Nyilván absztrakció útján alakult ki; gondolati konstrukció, amely a beszéd-folyamat valóságos egységeiből — a megnyilatkozásokból — absztrakt módon kiszakított elemekből van fölépítve. Az absztrakciók jogosságát mindig valamilyen konkrét elméleti vagy gyakorlati cél igazolja; az absztrakciók lehetnek termékek és terméketlenek, esetleg egyes célok és feladatok szempontjából gyümölcsözők, másokból meddők.

Lássuk, milyen célok igazolják a nyelv szinkrón rendszeréhez elvezető absztrakció! Milyen szempontból termékeny és szükségyszerű ez a rendszer?

A holt nyelvek tetemén

Azoknak a nyelvészeti gondolkodási módszereknek az alapját, amelyek végeredménye a normative azonos formák rendszereként felfogott nyelv, a *holt, idegen, írásos emlékekben fennmaradt nyelvek kutatására irányuló elméleti és gyakorlati beállítódás alkotja.*

Jószerevével ez a filologizáló beállítódás határozta meg az egész európai nyelvészeti gondolkodást. E gondolkodásmód az írott nyelvek tetemein jött létre és izmosodott meg; úgyszólván valamennyi alapvető kategóriája, megközelítési módja és eljárása az írásos emlékekben fennmaradt holt, idegen nyelvek életre keltésére irányuló fáradozások során alakult ki. Bármilyen messzire is követjük nyomon az időben a nyelvészeti kategóriák és módszerek történetét, azt tapasztaljuk, hogy körülöttük mindig filológusok bábáskodtak. Nemcsak az alexandriaiak voltak filológusok, hanem a rómaiak és a görögök is (Arisztotelész tipikus filológus); és éppígy filológusok voltak az indiaiak.

A nyelvtudomány ott és akkor jelenik meg, ahol és amikor feltűnnek a filológiai szükségletek. A nyelvészetet a filológiai szükségletek hívták életre, ezek ringatták bölcsőjét, ezek adták kezébe a máig is magánál szorongatott filológiai varázssípot. Ámde ezzel a varázssípval csak a holtakat lehet életre bűvölni —, hangjainak bűvereje az élő, szüntelenül keletkező és változó beszéd befogásához már kevés.

BÁGYONI SZABÓ ISTVÁN

HIDEG BOROGATÁS

fiúk minek e nagy sietség
a megváltó dumák még hátra
nyitott ablakkal józanítgat
az összerakott szók hiánya

hová fiúk az éjszakából
így is úgy is annyi hiányzik
csillaggal kitapaszthatnátok
a trabant útjait hazáig

hát minek fiúk félbemaradt
mondatainkból ki mit ért meg
ha mint versláb nélküli csizmák
a gondok ablakán kiléptek

hagyjátok körébe szorulni
harapdált nyelvek alagútját
szét flórián lehallgatóit
tüzesedő fülembé dugják

óvatosan nagy csendre intőn
(így orvosom a néma vattát...)
fiúk a féltett szóvonatok
idegpályáját kisiklatják

bennem az éjszakák a némák
az összerakott szók hiánya
nem kérek ilyen szabadságot
ha már a gyomrom is kihányja

hát igen fiúk hidegvizes
borogatásra vár az utca
s a tejúton a csillaghordó
s a szónok minden pereputtya

valahol messze még a reggel
hiányotokban beeresztem
fehér ingetek meglebbenti
majd egy tétova rímkereszten